

REVOLUTIE EN CONTRAREVOLUTIE:
HET BEGIN EN HET EINDE VAN ACHNATON'S RELIGIEUZE
OMWENTELING

JACOBUS VAN DIJK

Er zijn in de lange geschiedenis van Egypte meerdere revoluties geweest, niet alleen in moderne tijden, bij de omverwerping van de monarchie in 1953 door Naguib en Nasser en van het regime van Mubarak in 2011, maar ook in de Oudheid. Nu hangt het er een beetje vanaf wat men onder een revolutie verstaat, en of men bijvoorbeeld de ineenstorting van het Oude Rijk aan het eind van de 6e dynastie of die van het Middenrijk aan het eind van de 12e dynastie revoluties wil noemen, maar het vestigen van de zgn. Godsstaat van Amon aan het eind van de 20e dynastie en het begin van de 21e dynastie kan denk ik zondermeer als een politieke, religieuze en culturele omwenteling bestempeld worden. Maar natuurlijk denkt iedereen als het over het oude Egypte gaat bij het woord 'revolutie' in de eerste plaats aan de revolutie van Achnaton, de zgn. Amarna-periode, die merkwaardige episode in het midden van de 14e eeuw v. Chr. waarin voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid door één individu een nieuwe godsdienst gesticht werd, en nog wel een monotheïstische. Deze revolutionaire ontwikkeling bracht niet alleen een aardverschuiving teweeg in de eeuwenoude Egyptische religie, maar had ook diepgaande gevolgen voor de binnen- en buitenlandse politiek, de beeldende kunst, de architectuur en de bouwmethoden, en de taalpolitiek, om maar enkele aspecten te noemen. Natuurlijk kunnen niet al deze zaken hier besproken worden; in plaats daarvan zullen we stilstaan bij het begin en het einde van deze Amarna-revolutie, en dan met name bij de politieke ontwikkelingen rond de troonopvolging en de laatste jaren van het koningshuis van de 18e dynastie.

De Amarna-periode

Over de Amarna-periode is ontzagwekkend veel geschreven en de meningen over de interpretatie ervan lopen nog altijd sterk uiteen. Ook over allerlei historische details zoals de geschiedenis van de koninklijke familie en het verloop van de troonopvolging wordt nog steeds heftig gestreden. Vrijwel iedere Egyptoloog die zich in deze periode heeft verdiept

heeft zo zijn eigen opvattingen hierover, en voor elk daarvan zijn argumenten en tegenargumenten aan te dragen die echter zelden of nooit doorslaggevend zijn. Dat geldt misschien wel het sterkst voor het begin en het einde van de Amarna-periode. Met wat ik hier te berde zal brengen is het uiteraard niet anders – u bent dus gewaarschuwd!

Voor wie niet meteen op zijn of haar netvlies heeft wat de Amarna-periode is, vat ik de hoofdzaak even samen. Koning Amenhotep IV hervormde rond 1350 v. Chr. de eeuwenoude polytheïstische religie van de Egyptenaren tot een quasi-monotheïstische. De traditionele goden van Egypte werden in korte tijd vervangen door één enkele, universele godheid, de Aton (Egyptisch voor ‘zon’, d.w.z. het concrete, zichtbare hemellichaam de zon), die bovendien al snel niet langer werd afgebeeld als een mens met de kop van een valk met daarop de zonnescijf, maar enkel als een zonnescijf met stralen die uitlopen in handen. Iedereen kan immers aan de hemel zien hoe de zonnegod eruit ziet en hij hoeft daarom niet langer in een archaische, symbolische mengvorm van mens en dier te worden afgebeeld. De naam van de nieuwe god, vaak afgekort tot *pa aton* ‘de Aton’, bestaat in feite uit een langere formule, waarover straks meer. Amenhotep IV verandert zijn naam in Achnaton, maakt een einde aan de status van de zuidelijke stad Thebe als het centrum van de staatscultus van de god Amon, en grondvest in Midden-Egypte een nieuwe hoofdstad die hij ‘Horizon van Aton’ (Achetaton) noemt en die wij kennen als Amarna. De oeroude hoofdstad Memphis, in het noorden, blijft het bestuurlijke centrum van Egypte, maar Achetaton is nu het kloppend hart van de nieuwe staatsreligie waarin de cultus van de zonnegod centraal staat. Na Achnaton’s dood komt er een abrupt einde aan zijn experiment. Zijn opvolgers keren terug naar het traditionele veelgodendom; de cultus van de oude goden wordt in ere hersteld, Amarna wordt verlaten en binnen enkele jaren vrijwel geheel ontmanteld, en Achnaton zelf wordt bestempeld tot ‘de vijand van Amarna’ die Egypte in het verderf heeft gestort. Zijn naam wordt uit alle officiële documenten in de paleis- en tempelarchieven verwijderd en in de inscripties van tempels en graven uitgehakt.

Het begin

Hoe is dit allemaal begonnen? Zoals we al gezien hebben is het woord *aton* (in transliteratie: *ʾtḥn*) in het Egyptisch een aanduiding voor het zichtbare hemellichaam de zon, of zoals men vaak zegt, de zonnescijf of de zonnebol, en als zodanig komt het woord al eeuwen vóór de Amarna-periode

voor. Men heeft dan ook wel gesteld dat de Aton niets anders is dan een van de namen of aspecten van de zonnegod Re die in die zin dus al lang voor de Amarna-periode vereerd werd. Ook Egyptologen die niet zover willen gaan te zeggen dat de Aton als god al in het Middenrijk in de bronnen voorkomt, vermelden vaak wel dat de Aton in elk geval al tijdens de regering van Toethmosis IV, de grootvader van Achnaton, als god werd vereerd. Toch moeten wij denk ik een onderscheid maken tussen het gebruik van het woord *aton* voor de zon en de aanduiding van een specifieke vorm van de zonnegod die als een aparte godheid wordt vereerd. In die laatste betekenis komt de Aton pas op tegen het eind van de regering

Afb. 1. De god 'Re-Horus-van-de-Horizon die juicht aan de Horizon in zijn naam/identiteit van Licht dat in de Aton is', zoals het bijschrift luidt. Later wordt deze lange naam in twee koningscartouches geschreven. Berlijn 2072 (detail). Bron: R. Freed, Y.J. Markowitz, en S.H. D'Auria (red.), *Pharaohs of the Sun. Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen*. Boston 1999, 113, fig. 75.

Afb. 2. Kleine privé-stèle met boven Amenhotep III (?) en daaronder Men, het hoofd van de bierbrouwers van de tempel van 'Re-Horus-van-de-Horizon in zijn naam/identiteit van Licht', een vroege, ingekorte vorm van de naamsformule van de Aton. Hannover, Kestner-Museum 1935.200.179. Bron: P. Munro, "Frühform oder Deckname des Jati (Aton) in Heliopolis?", in: *MDAIK* 37 (1981), 359–367, pl. 55.

van Achnaton's vader, de grote koning Amenhotep III. In deze jaren, die dus onmiddellijk voorafgaan aan de Amarna-periode, zien wij een sterke opkomst van de verering van de Aton als een aparte verschijningsvorm van de zonnegod Re, met name in relatie tot de koning zelf. In eerste instantie wordt deze Aton nog op traditionele wijze afgebeeld, nl. als een man met de kop van een valk met daarop de zonnescijf (afb. 1), een eeuwenoude voorstelling van de zonnegod bij dag.

Maar hij wordt nu niet enkel met zijn aloude naam Re-Harachty, 'Re-Horus-van-de-Horizon', aangeduid, maar deze naam wordt uitgebreid tot een langere formule: 'Re-Horus-van-de-Horizon die juicht aan de Horizon in zijn naam/identiteit van Licht dat in de Aton is'. Een vroege vorm van deze formule wordt, zoals uit enkele recente vondsten blijkt, al tegen het eind van de regering van Amenhotep III geïntroduceerd (afb. 2) en zij wordt in eerste instantie nog in gewone kolommen hiërogliefen geschreven.

Maar niet lang na het begin van de regering van Amenhotep IV gaat die ertoe over de naamsformule in een tweetal cartouches te schrijven, waarmee hij benadrukt dat de Aton als koning over de wereld regeert en dat hij, Amenhotep IV, diens aardse belichaming is. De Aton zelf wordt nu niet langer in half menselijke, half dierlijke gedaante afgebeeld, maar 'letterlijk', aniconisch, als een zon met stralen die uitlopen in handen die het leven schenken aan koning en koningin (afb. 3).

Voor deze nieuwe zonnegod bouwt Amenhotep IV een gigantisch tempelcomplex ten oosten van de grote Amon-tempel van Karnak, met daarin o.a. een reeks voorstellingen die betrekking hebben op het zgn. Sed-feest. Bij dit koninklijke 'jubileum' werd de farao d.m.v. een groot aantal rituelen herboren, verjongd en van nieuwe krachten voorzien. Het werd gewoonlijk voor het eerst in het dertigste regeringsjaar gevierd en daarna, als de farao ouder en zwakker wordt, om de drie jaar herhaald.

Tijdens de laatste jaren van Amenhotep III had deze koning drie maal een Sed-feest gevierd, en wel in zijn 30e, 34e en 37e regeringsjaar. Deze drie Sed-feesten vinden hun weerslag in de wijze waarop Amenhotep III zich laat afbeelden, zoals het onderzoek van Ray Johnson overtuigend heeft aangetoond. Niet alleen wordt de inmiddels bejaarde vorst doelbewust met de trekken van een herboren kind afgebeeld, maar ook wordt hij nog sterker dan bij de goddelijke farao altijd al gebruikelijk was vereerd als een levende god. Hij is nu de aardse belichaming van de zonnegod, en meer specifiek van de Aton. Hij presenteert zichzelf nadrukkelijk als de levende incarnatie van de zonnegod op aarde en noemt zichzelf de 'Schitterende Aton'. Achnaton's latere verabsolutering van de cultus van

Afb. 3. Achnaton, Nefertiti en hun twee oudste dochters in aanbidding voor de Aton. De twee grote cartouches in het midden en die rechtsboven bevatten de eerste versie van de naamsformule van de Aton. De overige cartouches zijn die van Achnaton en Nefertiti. Reliëfpaneel gevonden in het koningsgraf van Achnaton in Amarna. Cairo TN 10.11.26.4. Bron: A. el-Shahawy en F. Atiya, *The Egyptian Museum in Cairo. A Walk through the Alleys of Ancient Egypt*. Cairo 2005, 200 (nr. 123).

de Aton kan niet los gezien worden van deze laatste fase van de regering van zijn voorganger.

Het Sed-feest is zoals gezegd ook een belangrijk element in het nieuwe Aton-tempelcomplex van Karnak. Maar wiens Sed-feest wordt hier nu eigenlijk gevierd? Amenhotep III komt in de reliëfs en inscripties van deze tempel niet voor. Amenhotep IV staat nog aan het begin van zijn regering en heeft

normaal gesproken nog bijna dertig jaar voor de boeg voordat hij een Sed-feest kan vieren. Toch is het Amenhotep IV die de rituelen van het Sed-feest ondergaat en in elk geval één inscriptie lijkt erop te wijzen dat dit inderdaad het Eerste Sed-feest van de nieuwe koning is. Boven een rij hoogwaardigheidsbekleders staat de tekst: ‘Binnenleiden van de notabelen, de hovelingen en de waaiersdragers van het leger om hen op te stellen in tegenwoordigheid van de koning bij het Eerste Sed-feest van Zijne Majesteit dat de levende Aton hem geschonken heeft terwijl heel het land aan hem onderworpen is’. Maar deze vermelding wordt weersproken door een latere inscriptie, uit de tijd dat Achnaton al in zijn nieuwe hoofdstad Amarna resideert. De hogepriester van de Aton in de tempel van Re, Pawah, bidt daarin tot de Aton getuige te mogen zijn van Achnaton’s eerste Sed-feest: ‘Moge u (mij) vergunnen hem (Achnaton) te aanschouwen in zijn Eerste Sed-feest, dat is het gebed dat in mijn hart is’. Ook Achnaton zelf spreekt op de grensstèles van Amarna zijn uitdrukkelijke voornemen uit zijn Sed-feesten daar, in Amarna, te vieren. Deze teksten lijken erop te wijzen dat het Sed-feest in de Aton-tempel van Karnak toch niet het Eerste Sed-feest van de nieuwe koning is, of althans dat het al korte tijd later niet meer als zodanig beschouwd werd. In de reliëfs die de Sed-feest-rituelen uitbeelden komen de traditionele goden niet of nauwelijks meer voor; de rol van de Aton daarentegen is buitengewoon prominent, en men heeft zelfs wel voorgesteld dat dit niet een Sed-feest van Amenhotep IV-Achnaton is, maar van de Aton zelf. Dat lijkt mij heel aannemelijk, maar we kunnen misschien nog een stap verder gaan. Dit Sed-feest moet nog vóór de verhuizing van het hof naar de nieuwe stad Amarna, d.w.z. voor het 5e regeringsjaar van Amenhotep IV-Achnaton hebben plaatsgevonden, vermoedelijk in zijn Jaar 2 of 3. Dat zou betekenen dat tussen het Derde en laatste Sed-feest van Amenhotep III en dit nieuwe Sed-feest een reguliere periode van drie jaar lag. Ik stel daarom voor dit feest te zien als het Vierde Sed-feest van de inmiddels gestorven, nu definitief met de Aton verenigde Amenhotep III, waarbij diens rol in de Sed-feest-rituelen door zijn aardse belichaming, zijn zoon Amenhotep IV wordt gespeeld. Al eeuwenlang beschreef men het overlijden van een Egyptische farao met de volgende formule: ‘De god is binnengetreden in zijn horizon, koning zo-en-zo is ten hemel gestegen, zich verenigend met de Aton, zijn godenlichaam is één geworden met degene die hem maakte.’ De Aton van het Sed-feest van Karnak is de gestorven Amenhotep III die nu als hemelse coregent samen met zijn aardse incarnatie, zijn zoon, verder regeert. Het koningschap van de Aton wordt in talloze teksten benadrukt en de naam van de Aton wordt in twee koningscartouches geschreven, en wel voor het eerst in de Aton-tempel in Karnak. In de zeldzame gevallen waarin de Aton in inscripties in Amarna

Afb. 4. Twee voorbeelden van de woorden 'Mijn vader leeft' die voorafgaan aan de naam van de Aton. Zowel het woord 'vader' als het suffix voor 'mijn' zijn met een zittende koning met heersersscepter geschreven. Boven: detail van de grafinschrijving van koningin Teje, oorspronkelijk uit Amarna, later hergebruikt in het fameuze graf KV 55 in het Dal der Koningen. Onder: detail van een *talatat*-blok uit Luxor. Foto's auteur.

sprekend wordt opgevoerd heeft het suffix van de eerste persoon enkelvoud de vorm van een zittende koningsfiguur en ook als Achnaton de Aton aanduidt als 'mijn vader' heeft dit woord zo'n koningsfiguur als determinatief (afb. 4). De namen van de Aton worden in koningsinscripties vaak vooraf gegaan door de woorden 'mijn vader leeft' en Achnaton wordt niet moe te benadrukken dat hij 'de volmaakte zoon van de levende Aton' is.

Amenhotep III en IV samen op de troon?

Dit brengt ons op een andere kwestie. Als deze interpretatie juist is biedt het Sed-feest in Karnak een van de sterkste aanwijzingen dat van een reëel,

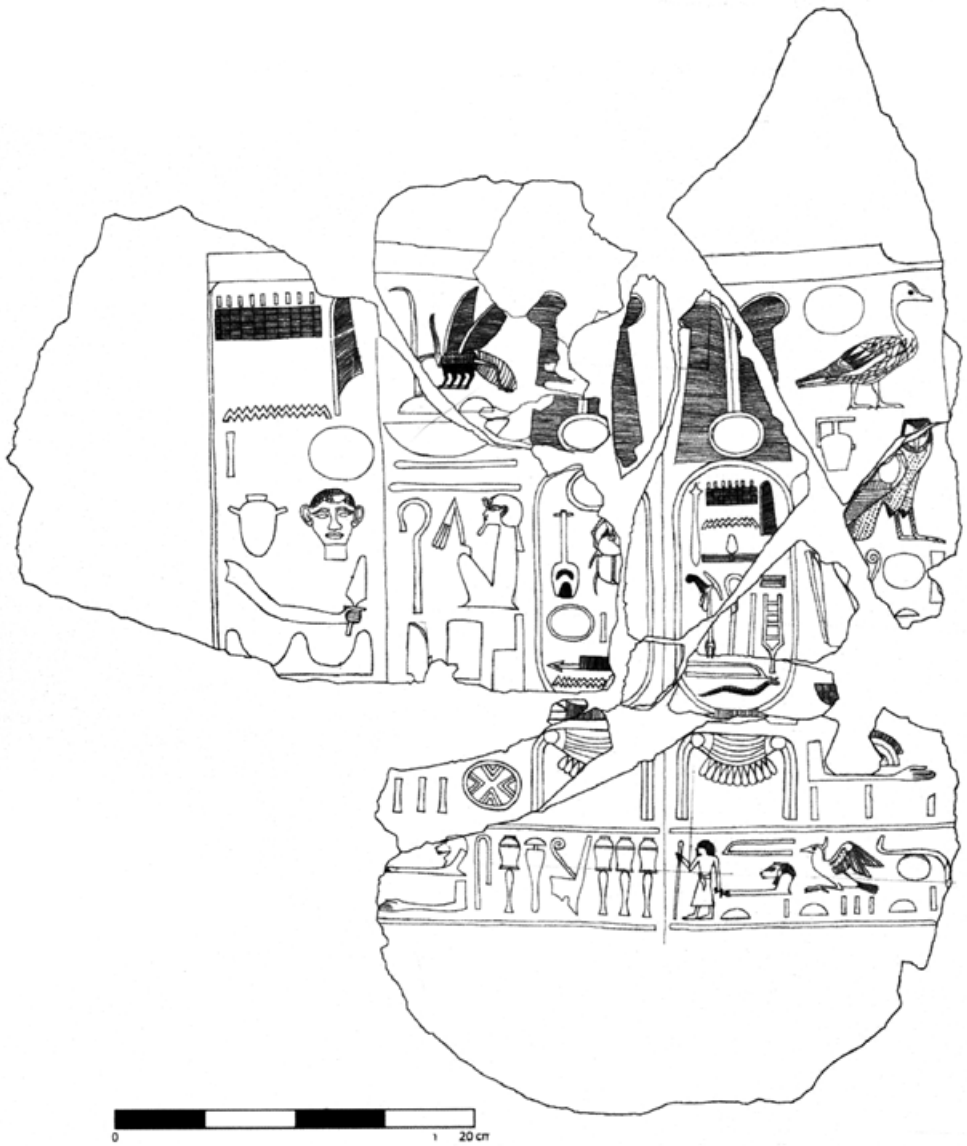
historisch coregentschap van de nog op aarde levende Amenhotep III met zijn zoon Amenhotep IV geen sprake kan zijn. Al sinds Ludwig Borchardt in 1933 voor het eerst de mogelijkheid van zo'n coregentschap opperde zijn onder Egyptologen de meningen verdeeld over de vraag of Amenhotep IV nog tijdens de regering van zijn vader als diens co-regent de troon besteeg of niet. De meeste Egyptologen zijn tegenwoordig van mening dat dit niet het geval was, en ook ik kan mij daarin het beste vinden. Maar een minderheid houdt hardnekkig vast aan zo'n gezamenlijke regeringsperiode,

Afb. 5. Amenhotep III en koningin Teje op een stèle uit een huiskapel in Amarna. Brits Museum EA 57399. Bron: R. Freed, Y.J. Markowitz, en S.H. D'Auria (red.), *Pharaohs of the Sun. Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen*. Boston 1999, 47, fig. 29.

Afb. 6. Lijntekening van een gereconstrueerde inscriptie op zuilen in het graf van de vizier Amenhotep-Huy. De cartouches van Amenhotep III, met in de meest linkse kolom de titel 'hij die verschenen is op de tjentjat'. Tekening van Fernando Baéz; © IEAE. Bron: F. Martín Valentín en T. Bedman, in: D.C. Forbes (red.), *Amarna Letters 5*. Weaverville 2015, 73.

Afb. 6. Lijntekening van een gereconstrueerde inscriptie op zuilen in het graf van de vizier Amenhotep-Huy. De cartouches van Amenhotep IV. Tekening van Fernando Baéz; © IEAE. Bron: F. Martín Valentín en T. Bedman, in: D.C. Forbes (red.), *Amarna Letters* 5. Weaverville 2015, 74.

waarbij allerlei meer of minder steekhoudende argumenten worden aangevoerd, bijv. het verloop van de carrière van hoge ambtenaren die onder beide koningen gediend hebben. Het zou hier te ver voeren gedetailleerd op deze kwestie in te gaan, maar één monument wil ik toch niet ongehoemd laten, nl. een kleine stèle uit Amarna waarop Amenhotep III en zijn koningin Teje zijn afgebeeld (afb. 5).

De naamsformule van de Aton, waarover zometeen meer, is die van de latere Amarna-periode, die niet vóór Achnaton's 9e regeringsjaar gebruikt wordt. Dat zou betekenen dat Amenhotep III in die tijd nog in leven was, en een farao die nog leeft treedt niet af, dus hij zou dan op deze stèle nog altijd een regerend vorst zijn. Voorstanders van het coregentschap zien dit monumentje dan ook als bewijs van een lang coregentschap, sommige denken zelfs van wel 12 jaar. Toch lijkt mij dat allemaal nogal onwaarschijnlijk. Als de oude Amenhotep III in die tijd nog in leven was en met zijn zoon naar Amarna was meeverhuisd zou men daar veel meer afbeeldingen van hem verwachten. Dat is echter niet het geval; hij is juist opvallend afwezig. Zijn gemalin, koningin Teje wordt meermalen afgebeeld en heeft haar oude dag duidelijk in Amarna doorgebracht; zij werd daar in eerste instantie zelfs begraven. Maar zij wordt in Amarna altijd alléén afgebeeld, zonder haar man, en is kennelijk weduwe. Bovendien, als Amenhotep III na zijn Derde Sed-feest in zijn 37e jaar nog ruim tien jaar heeft geleefd en geregeerd, waarom zijn er dan geen gedateerde inscripties uit deze laatste periode van zijn koningschap? En waarom zijn er evenmin aanwijzingen dat hij nog meer Sed-feesten heeft gevierd? Ramses II, die 67 jaar regeerde, vierde in totaal 14 Sed-feesten, en aan het eind van zijn leven, als hij stokoud en verzwakt is, doet hij dat zelfs iedere twee jaar i.p.v. de gebruikelijke drie. Sed-feesten van de levende Amenhotep III in Amarna of elders zijn er echter niet. Het lijkt dan ook vrijwel zeker dat de afbeelding op de stèle de vergoddelijkte gestorven Amenhotep III voorstelt. De stèle is afkomstig uit een huiskapel waarin leden van de koninklijke familie als een soort middelaarsgoden werden aanbeden.

Zeer recentelijk hebben de voorstanders van een lang coregentschap van Amenhotep III en IV nieuwe munitie gekregen. Sinds 2009 werkt een team van het Instituto de Estudios del Antiguo Egipto in Madrid o.l.v. Francisco Martín Valentín en Teresa Bedman in het graf van de vizier Amenhotep-Huy op de Thebaanse Westoever (Assasîf, TT 28) dat uit het eind van de regering van Amenhotep III dateert. In 2013 werkten zij in wat ooit de zuilenhal van het graf was; de zuilen en de wandreliefs waren echter vrijwel

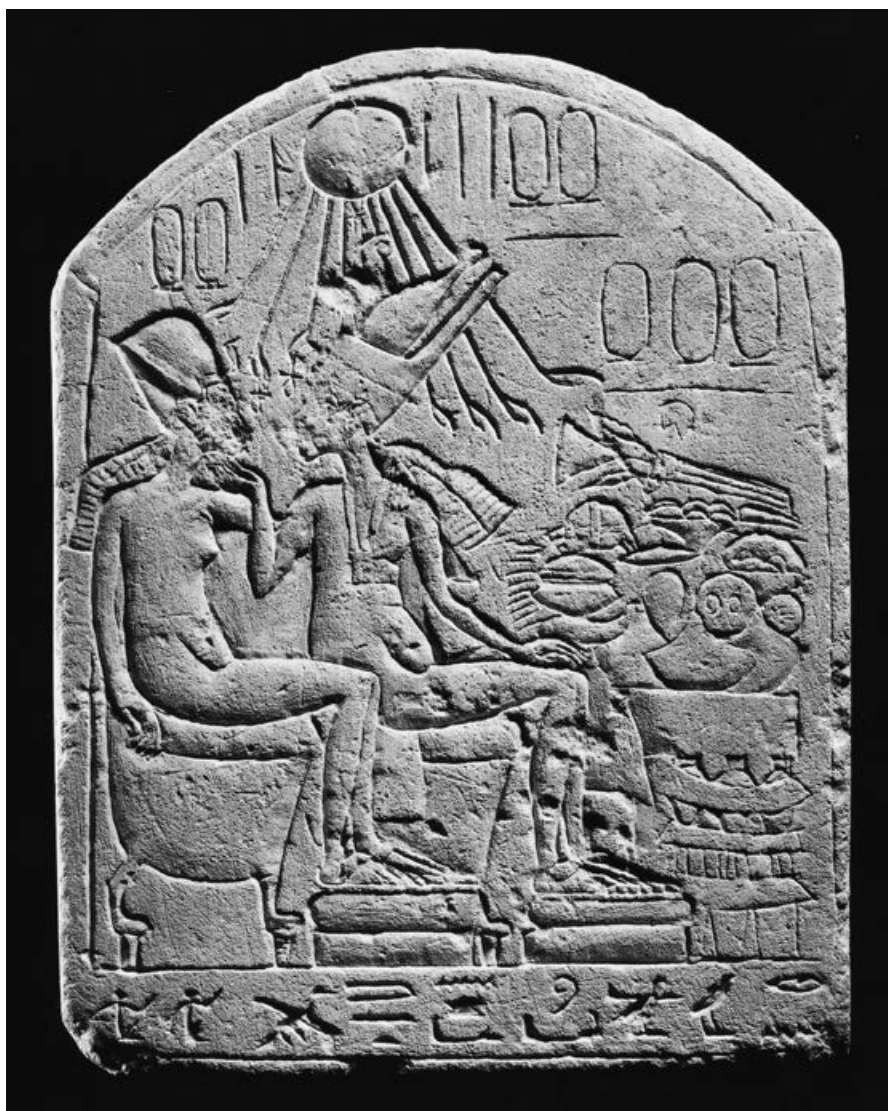
geheel verwoest en de vloer was bedekt met een puinlaag van bijna een meter dik. Hierin troffen de opgravers fragmenten aan van de in prachtig hoogrelief uitgevoerde inscripties op de zuilen. De stijl is nagenoeg identiek en de inscripties zijn zonder twijfel door dezelfde beeldhouwers gemaakt. De fragmenten kunnen worden samengevoegd tot inscripties afkomstig van vier (van in totaal dertig) zuilen, waarvan er twee de cartouches van Amenhotep III en twee die van Amenhotep IV bevatten (afb. 6).

Die van de vader stonden volgens de opgravers rechts van de centrale as van de zuilenhal, die van de zoon links ervan. Op die van Amenhotep III draagt deze de titel ‘Hij die verschenen is op de *tjentjat*’, dat is het troonpodium waarop de koning verschijnt en in het bijzijn van alle hoogwaardigheidsbekleders opnieuw gekroond wordt op het hoogtepunt van het Sed-feest. Nu wordt het Eerste Sed-feest van Amenhotep III, gevierd in diens 30e regeringsjaar, uitvoerig afgebeeld in schitterende reliëfs in het naburige graf van Cheruef (TT 192) en daarin vinden we dan ook een verwijzing naar het verschijnen op de *tjentjat*. Omdat de tegenoverliggende zuilen de cartouches van Amenhotep IV vermelden concluderen de opgravers nu dat vader en zoon vanaf het Eerste Sed-feest van Amenhotep III samen geregeerd hebben en dat er dus sprake is van een coregentschap van een tiental jaren. In hun publicaties spreken zij zelfs van het definitieve bewijs voor een lang coregentschap. Maar op deze conclusie lijkt mij wel het een en ander af te dingen. In de eerste plaats wordt de *tjentjat* ook genoemd bij andere officiële gelegenheden, bijv. bij het in ontvangst nemen van krijgsgevangenen na een overwinning op het slagveld of bij de ambtsaanvaarding van hoogwaardigheidsbekleders. Maar ook als we aannemen dat de inscriptie op de zuil naar het Sed-feest verwijst hoeft die zeker niet specifiek op het Eerste Sed-feest te slaan: we weten immers dat Amenhotep III daarna nog twee Sed-feesten heeft gevierd en daarbij speelde de *tjentjat* uiteraard dezelfde rol als bij het eerste. Wij weten bovendien dat de vizier Amenhotep-Huy nog in Jaar 35 van Amenhotep III in functie was, dus in elk geval het Tweede Sed-feest van zijn vorst nog heeft meegemaakt. Het lijkt dan ook veel waarschijnlijker dat de decoratie van het graf van de vizier nog niet voltooid was toen Amenhotep III in zijn 38e of 39e regeringsjaar stierf en dat de beeldhouwers de nog niet gedecoreerde zuilen hebben voorzien van de cartouches van diens opvolger Amenhotep IV. Van een bewijs, laat staan een definitief bewijs voor een lange periode van coregentschap tussen de twee vorsten is dus geen sprake.

De ontwikkeling van de nieuwe religie

Vanaf zijn vierde regeringsjaar begint Amenhotep IV met de voorbereidingen voor de bouw van zijn nieuwe hoofdstad en in Jaar 5 neemt hij daar zijn intrek. Hij verandert nu zijn naam in Achnaton, ‘Hij die weldadig is jegens Aton’, of misschien beter ‘Actieve manifestatie van Aton’. In Achetaton (Amarna), kan hij zich geheel onttrekken aan de oppositie die er kennelijk tegen zijn nieuwe interpretatie van de Egyptische religie was en zich met hart en ziel aan de verering van de Aton wijden. Rond Jaar 9 wordt de nieuwe religie nog ‘orthodoxer’ en verandert de naamsformule van de Aton in ‘Re de Heerser van de Horizon, die juicht in de horizon in zijn naam/identiteit van de Vader die is teruggekeerd als Aton’. In deze nieuwe formulering is de verwijzing naar de traditionele koningsgod Horus verdwenen en tegelijk wordt nu een nog grotere nadruk gelegd op de vader-zoon relatie van de Aton en de koning. De traditionele goden worden nu geheel uitgebannen; hun namen en afbeeldingen, met name die van de Thebaanse triade Amon, Moet en Chonsoe, worden uitgehakt. Aan de traditionele cultus die erop gericht is de scheppingsorde d.m.v. een dagelijks ritueel in stand te houden komt een einde en de religieuze feesten met hun openbare processies worden niet langer gevierd.

De Aton is in de eerste plaats een god van het licht dat van de zon komt; hij scheidt en onderhoudt de wereld met het levengevende licht van zijn stralen. Hij regeert over zijn schepping als hemelkoning. En zoals de Aton de koning van de wereld is, zo is Achnaton de god van zijn onderdanen – vandaar dat de nieuwe religie hierboven ‘quasi-monotheïstisch’ werd genoemd. De goddelijke status die de Egyptische farao van oudsher had blijft ook voor Achnaton gelden en wordt juist nog verder versterkt. Achnaton was, zoals zijn naam aanduidt, de ‘actieve manifestatie van de Aton’ door wie de Aton zijn scheppende werk verricht. Zijn handelen wordt vergeleken met dat van de jaarlijkse overstroming van de Nijl die de mensen en alle andere levende wezens voedt en onderhoudt. Persoonlijke vroomheid betekent nu volstrekte loyaliteit aan Achnaton persoonlijk. In plaats van schrijnen voor de huisgoden of plaatselijke goden hebben de leden van Achnaton’s elite in hun huizen nu schrijnen met altaren en stèles waarop de heilige koninklijke familie is afgebeeld. Ook de doden verblijven niet langer in het rijk van Osiris, maar slapen ’s nachts zoals alle andere levende wezens en zoals de Aton zelf. Bij zonsopgang, wanneer de Aton opstaat, komen ook zij weer tot leven en worden gevoed in de Aton-tempels in Amarna. Deze tempels zijn het nieuwe hiernamaals; de doden leven niet langer in hun graven of in de onderwereld, maar op aarde, onder de leven-

Afb. 7. Onvoltooide stèle met twee koningsfiguren, van wie de linker duidelijk een vrouw is. Hoewel de cartouches oningevuld zijn gebleven gaat het vrijwel zeker om het echtpaar Achnaton en Nefertiti. Berlijn 17813. Bron: K.-H. Priese (red.), *Ägyptisches Museum. Staatliche Museen zu Berlin, Stiftung Preußischer Kulturbesitz*. Mainz am Rhein 1991, 118 (nr. 71).

den. ‘De wereld ontstaat door Uw hand, zoals U ook haar bewoners geschapen hebt. Wanneer U bent opgegaan dan leven zij, gaat U onder, dan sterven zij. U bent de levenstijd zelf, men leeft door U’, zoals Achnaton het in zijn Grote Hymne verwoordt. De leden van de elite aan het hof van Achnaton verdienen hun leven na de dood door zijn ‘onderwijzing’ te volgen en hem loyaal te dienen tijdens hun leven op aarde. Zonder de koning is er geen leven na de dood; het voortbestaan na de dood is geheel van hem afhankelijk.

Hoe en waardoor deze godsdienstrevolutie uiteindelijk op een mislukking is uitgelopen is een interessante kwestie, maar daarop kunnen we hier niet uitgebreid ingaan. Vermoedelijk is *de* grote paradox van de Amarna-religie, die enerzijds de Aton als universele god predikt en anderzijds Achnaton een monopolie op diens verering geeft, daaraan debet. In Achnaton’s Grote Hymne wordt gezegd dat de Aton er is voor alle mensen en dieren, maar tegelijk ook dat er niemand is die de Aton kent behalve zijn zoon Achnaton. De Aton is niet zoals de oude goden aan het gezicht onttrokken in het binnenste van een in duisternis gehulde tempel, hij straalt voor iedereen zichtbaar aan de hemel, maar toch kan hij alleen vereerd worden via de koning. Aan deze paradox is Achnaton’s godsdienstvorming ten onder gegaan. Alleen hijzelf en een kleine kring van uitverkoren hovelingen in Amarna hadden er deel aan; de rest van de Egyptenaren, ook de elite elders, haalde er grotendeels de schouders over op en ging over tot de orde van de dag.

Een vrouwelijke coregent

Tenslotte nog een enkel woord over de gebeurtenissen na de dood van Achnaton. De interpretatie van die periode is zo mogelijk nog controversieler dan de kwestie van het coregenschap aan het begin van de Amarna-periode. In de laatste jaren van Achnaton’s regering treden diverse koninklijke personen voor het voetlicht, met name vrouwen. Een zekere Kyia met de titel ‘Zeer geliefde gemalin van de Volmaakte Zoon van de Levende Aton’ is een bijvrouw van Achnaton en de vermoedelijke moeder van prins Toetanchaton, de latere Toetanchamon. Haar afbeeldingen en inscripties zijn op een niet nader te bepalen moment uitgehakt en gewijzigd in die van Achnaton’s dochters – waarom, dat weten we niet. Een andere vrouw die een hoofdrol speelt is natuurlijk Achnaton’s grote koningin, Nefertiti. Zij baarde Achnaton zes dochters, van wie de oudste, Meritaton, en de derde, Anchesenpaaton, een belangrijke rol speelden in het verdere verloop van

de dynastieke geschiedenis (de tweede dochter, Meketaton, stierf in Amarna). Nefertiti draagt al vanaf het begin, d.w.z. al in Karnak, nog vóór de verhuizing naar Amarna, de naam Nefer-neferoe-aton, ‘Volmaakt is de schoonheid van Aton’. In Amarna komt deze naam ook voor in combinatie met een troonnaam, d.w.z. een naam die de koning bij zijn troonsbestijging aannam als onderdeel van zijn officiële titulatuur. Bij Nefer-neferoe-aton is die troonnaam Anch-cheperoe-re of in de vrouwelijke vorm Anchet-cheperoe-re. Deze naam gaat zelf weer vergezeld van een tweetal bijnamen, nl. ‘bemind door Wa-en-Re’ (= ‘de Enige van Re’, een bijnaam van Achnaton) en ‘bemind door Nefer-cheperoe-re’ (= de troonnaam van Achnaton zelf). Deze namen verwijzen dus rechtstreeks naar een relatie met Achnaton, en deze Nefer-neferoe-aton Anch(et)-cheperoe-re is dan ook zonder twijfel een aanduiding van Nefertiti in een nieuwe rol, nl. die van koning. Inderdaad zijn er een aantal afbeeldingen waarop twee koningsfiguren te zien zijn, van wie de een duidelijk vrouwelijk is (afb. 7).

Ook is er een enkel geval waarbij aan de naam Nefer-neferoe-aton het woord *heka* ‘heerser’ wordt toegevoegd. Het is dan ook zo goed als zeker dat Achnaton op een bepaald moment zijn grote gemalin tot coregent heeft aangesteld. Dat is weliswaar zeer bijzonder, maar tot zover is er geen echt probleem, ook al weten we niet wanneer dit precies gebeurd is. De laatste jaren is er echter materiaal opgedoken waaruit blijkt dat Nefer-neferoe-aton op een bepaald moment nog een andere bijnaam draagt, nl. Ach-en-hy-es ‘Zij die weldadig is jegens haar echtgenoot’, of als we het model van Achnaton’s naam volgen, ‘Actieve manifestatie van haar echtgenoot’. Dat het hier eveneens om Nefertiti gaat is volstrekt duidelijk, maar op welk punt in de regering van Achnaton zij zo genoemd wordt en vooral waarom is geheel en al onbekend.

Nog gecompliceerder wordt het doordat er ook een voorstelling is van een (als mannelijk persoon afgebeelde) koning met de naam Smenechkare, en die draagt eveneens de troonnaam Anch-cheperoe-re, in dit geval zonder bijnamen die naar Achnaton verwijzen. Deze koning wordt vergezeld van zijn koningin, en daarin herkennen we niemand minder dan Meritaton, de oudste dochter van Achnaton en Nefertiti. Deze Smenechkare komt ook op enkele zegelafdrukken, ringen e.d. voor, maar verder is over hem niets bekend. Was hij een zoon van een bijvrouw van Achnaton? En waarom draagt hij dezelfde troonnaam als Achnaton’s gemalin en coregent Nefertiti Nefer-neferoe-aton? Er is uit de Egyptische geschiedenis geen enkel ander voorbeeld bekend waarbij twee opeenvolgende koningen dezelfde troonnaam dragen. In de jaren ’70 heeft de Engelse Egyptoloog John Harris dan ook voorgesteld in deze Smenechkare niemand anders te zien dan Nefertiti, die evenals haar

verre voorganger koningin Hatsjepsot, een mannelijke persona heeft aangenomen. Men moet dan wel aannemen dat de rol van Meritaton als Smenechkare's koningin een volstrekt symbolische aangelegenheid was. Recentelijk heeft Harris zelf zijn hypothese naar het schijnt weer opgegeven, maar zelf vind ik dit nog altijd een heel plausibele verklaring. In de grafinsboedel van Toetanchamon bevond zich nl. ook een fragment van het deksel van een doos met een inscriptie die drie koninklijke personen noemt. Dat zijn achtereenvolgens *koning* Nefer-cheperoe-re Wa-en-re Achnaton, *koning* Anch-cheperoe-re bemind door Nefer-cheperoe-re Nefer-neferoe-aton bemind door Wa-en-re, en de *grote koninklijke gemalin* Meritaton. Hieruit blijkt dat Meritaton inderdaad fungeerde als 'koningin' van Nefertiti in haar hoedanigheid als koning Anch-cheperoe-re, dus niet alleen van een mannelijke koning Smenechkare. Dat komt voor mij toch wel heel dicht bij een bewijs dat Nefer-neferoe-aton en Smenechkare één en dezelfde persoon zijn. Wie deze oplossing verwerpt, en velen doen dat, staat voor de vraag waar we de eventuele regeerperiode van deze Smenechkare dan moeten plaatsen. Regeringsjaren zijn, afgezien van een omstreden Jaar 1, van Smenechkare niet bekend, dus hij kan niet lang geregeerd hebben.

Het begin van het einde

Het staat wel vast dat Achnaton nog bij zijn leven zijn gemalin Nefertiti tot coregent heeft benoemd. Nu werd tot voor kort door veel Egyptologen aangenomen dat Nefertiti rond Achnaton's 12e regeringsjaar van het toneel was verdwenen. John Harris heeft al jaren geleden terecht vastgesteld dat dat alleen maar schijnbaar het geval was: volgens hem treedt Nefertiti immers daarna niet meer als gemalin van Achnaton op, maar als diens mede-koning. Maar nu heeft de Belgische expeditie in el-Bersjeh in de steengroeven van Deir Abu-Hinnis een (inmiddels door Athena Van der Perre gepubliceerd) graffito ontdekt waarin Achnaton en zijn gemalin Nefertiti (zonder eigen troonnaam of bijnamen, en niet in de rol van coregent) samen worden genoemd in het Jaar 16 van Achnaton. Dat is helemaal aan het eind van diens regering, want Achnaton is hoogstwaarschijnlijk in zijn 17e regeringsjaar gestorven. Dat betekent vermoedelijk dat we zowel Smenechkare Anch-cheperoe-re als Nefer-neferoe-aton Ach(et)-cheperoe-re in het laatste jaar van Achnaton moeten plaatsen. Was Achnaton ziek en zwak, voelde hij misschien zijn einde naderen? Heeft hij daarom Nefertiti tot coregent en opvolger benoemd? De bovengenoemde twee voorstellingen van Achnaton met een vrouwelijke coregent zijn in elk geval beide

onvoltooid gebleven, wat erop kan wijzen dat zij helemaal aan het eind van de Amarna-periode gemaakt zijn. Op die volgorde lijkt ook een laatste inscriptie te wijzen. Dat is een met inkt op de muur geschreven tekst in een graf op de westoever van Thebe, die gedateerd is in het 3e jaar van Nefer-neferoe-aton Anchet-cheperoe-re. Uit die tekst blijkt dat deze Nefer-neferoe-aton een Thebaanse Amon-tempel heeft. Dat kan haast niet anders betekenen dan dat Nefertiti zelf in de rol van Achnaton's troonopvolger diens revolutie is begonnen terug te draaien, of althans een poging heeft gedaan de oude orde met de nieuwe te verzoenen.

De contrarevolutie

Na de dood van Nefer-neferoe-aton bestijgt de vermoedelijk laatste mannelijke telg van de koninklijke familie, Toetanchaton, de troon, vrijwel zeker door toedoen van de generaal Horemheb, die zichzelf tot regent voor het jongetje benoemt. De gemalin van Toetanchaton was de derde dochter van Achnaton en Nefertiti, Anchesenpaaton. Toetanchaton was vermoedelijk rond het 12e jaar van Achnaton geboren; tellen we daar de resterende 4 à 5 jaar van Achnaton en de 2 à 3 jaar van Nefer-neferoe-aton bij op, dan was hij hoogstens 8 jaar oud toen hij koning werd. Zelf regeerde hij tot in zijn 10e jaar, wat betekent dat hij bij zijn dood ongeveer 18 jaar was, hetgeen aardig overeenkomt met de gegevens die het onderzoek van zijn mummie hebben opgeleverd. Tijdens zijn regering als Toetanchamon vindt er onder leiding van generaal en regent Horemheb een radicale terugkeer naar de traditie plaats. Achnaton's revolutie is ten einde en hij gaat de geschiedenis in als 'de vijand van Amarna'. Pas in de 19e eeuw van onze jaartelling zal hij worden herontdekt, en nu zal hij wel nooit meer worden vergeten.

Literatuur

Over de Amarna-periode bestaat zoveel literatuur dat het ondoenlijk is hier zelfs maar een beperkte selectie te geven. De bibliografie van G.T. Martin, *A Bibliography of the Amarna Period and its Aftermath* uit 1991 bevat alleen al meer dan 2000 titels en sindsdien is de stroom aan boeken en artikelen bepaald niet verminderd. In 2001 verscheen een themanummer van *Phoenix* (47/1-2) over Amarna met een vijftal artikelen. Daarin vindt

de lezer ook meer literatuur. Twee rijk geïllustreerde tentoonstellingscatalogi mogen niet onvermeld blijven: R. Freed, Y.J. Markowitz, S.H. D’Auria (red.), *Pharaohs of the Sun. Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (Boston 1999), waarvan ook een Nederlandse uitgave bestaat, en *Akhénaton et Néfertiti. Soleil et ombres des pharaons* (Milaan/Genève 2008). Van de recente monografieën noem ik alleen M. Gabolde, *D’Akhenaton à Toutânkamon* (Lyon/Parijs 1998), dat een aantal belangrijke nieuwe inzichten biedt, maar ook veel dat controversieel is. Een bewonderenswaardig recent boek over Amarna, gebaseerd op jarenlange opgravingen ter plaatse, is Barry Kemp’s *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People* (Londen 2012). Sinds 1991 verschijnt ook een geheel aan deze periode gewijde reeks, *Amarna Letters: Essays on Ancient Egypt ca 1390–1310 BC*. De artikelen hierin zijn van wisselende kwaliteit, maar zeer leesbaar. In het pas verschenen deel 5 (2015) staat ook het artikel van F. Martín Valentín en T. Bedman, “Proof for an Amenhotep III/Amenhotep IV Coregency” (pp. 66–79), waarnaar hierboven verwezen werd. Het graffito in Deir Abu-Hinnis is gepubliceerd door A. Van der Perre, “The Year 16 Graffiti of Akhenaten in Dayr Abu Hinnis. A Contribution to the Study of the Later Years of Nefertiti”, *Journal of Egyptian History* 7 (2014), 67–108. Tenslotte dient vermeld te worden dat enkele passages uit bovenstaand artikel een verkorte bewerking zijn van delen van een eerder artikel: J. van Dijk, “Amarna: Het Einde van een Religieus Experiment”, in H.T. Bakker (red.), *Een Tuil Orchideeën. Anthologie uit de Tuin der Geesteswetenschappen te Groningen* (Groningen 2005), 1–11. Dit boek is niet in de handel, maar het artikel kan worden gedownload op <http://www.jacobusvandijk.nl/docs/Tuil.pdf>.